

Henryk Chałupczak

Polityka neutralizacji przez Polskę niemieckich petycji mniejszościowych do Rady Ligi Narodów w okresie międzywojennym

Polityka i Społeczeństwo nr 9, 7-15

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Henryk Chalupczak

**POLITYKA NEUTRALIZACJI PRZEZ POLSKĘ
NIEMIECKICH PETYCJI MNIEJSZOŚCIOWYCH
DO RADY LIGI NARODÓW
W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM**

1. Procedura

Międzywojenny system ochrony mniejszości narodowych w Europie opierał się na zobowiązaniach kilkunastu państw wynikających z tzw. małego traktatu wersalskiego, rezolucjach Rady Ligi Narodów precyzujących jego wykonanie, a w odniesieniu do niektórych państw także na podpisanych konwencjach. Zasady składania petycji przez mniejszości z państw objętych małym traktatem wersalskim regulowała tzw. procedura ogólna oraz pozatraktatowa wynikająca z jego interpretacji. Ta pierwsza przewidywała kilka sposobów dochodzenia praw przez mniejszości, w tym składania skarg, przy czym niektóre z nich wymagały współdziałania członka Rady Ligi. Szczególne znaczenie miał w tym względzie artykuł 12 traktatu, według którego m.in. w przypadku sporu co do interpretacji kwestia budząca wątpliwości mogła zostać poddana rozstrzygnięciu arbitrażowemu (Kutrzeba 1925: 79–82).

W tzw. procedurze pozatraktatowej podstawowe znaczenie miała rezolucja Rady Ligi z 22 października 1920 r., która przyznała podmiotom niebędącym członkami Rady, w tym mniejszościom, prawo informowania Rady za pomocą petycji o naruszeniach lub niebezpieczeństwach naruszenia zobowiązań traktatowych. W czasie tej samej sesji – 25 października 1920 r. – przyjęta została ważna rezolucja w sprawie tworzenia w przypadku złożenia takich petycji tzw. Komitetu Trzech „w celu ułatwienia członkom Rady wykonywania ich praw i obowiązków co do ochrony mniejszości” (Zaleski 1932: 68–71). Komitet ten mógł w czasie tajnych obrad odrzucić petycję na podstawie uwag zainteresowanego

rządu bądź skierować ją na Radę. W wyniku inicjatywy Polski i Czechosłowacji, zaniepokojonych niekorzystną dla nich rozbudową procedury petycyjnej, na 13. sesji Rady 27 czerwca 1921 r. przyjęta została kolejna rezolucja, tym razem regulująca postępowanie w przypadku skarg pochodzących od petentów niebędących członkami Rady. W jej myśl skargi tego rodzaju miały być bezzwłocznie komunikowane zainteresowanemu państwu, które otrzymywało trzy tygodnie na powiadomienie sekretarza generalnego Ligi, czy zamierza przedstawić swoje uwagi. W razie odpowiedzi pozytywnej zainteresowane państwo otrzymywało dodatkowy dwumiesięczny termin na opracowanie swoich uwag. Były one potem komunikowane członkom Ligi wraz z petycją. Poprawki te ułatwiały państwom mniejszościowym przeciwdziałanie najbardziej dla nich szkodliwym skargom, ale nie zapobiegały samej możliwości ich składania (Kutrzeba 1925: 71).

W rezolucji Rady Ligi z 5 września 1923 r. określone zostały szczegółowe zasady przyjmowania petycji. Przyjęta wtedy rezolucja stwierdzała, że o skargach winni być informowani tylko członkowie Rady, zaś petycje mogły dotyczyć wyłącznie kwestii związanych z ochroną mniejszości narodowych. Nie mogły więc m.in. zawierać żądań irredentystycznych, być pisane „w tonie gwałtownym”, pochodzić ze źródeł anonimowych lub nieposiadających odpowiedniego autorytetu, podawać informacji lub dotyczyć faktów, które były już przedmiotem skargi (Sworakowski 1935: 152; Michowicz 1960: 201).

Istotną decyzję w sprawie procedury petycyjnej podjęła Rada Ligi 10 czerwca 1925 r. Do Komitetu Trzech nie mógł już wchodzić przedstawiciel państwa, przeciwko któremu skierowana była skarga, reprezentant państwa sąsiedniego oraz kraju, którego większość mieszkańców była tej samej narodowości co mniejszość, której sprawa dotyczyła.

Prawo wnoszenia petycji do Rady Ligi w szerokim zakresie zabezpieczała obowiązująca w latach 1922–1937 polsko-niemiecka konwencja górnośląska. Członkowie należący do mniejszości lub ich reprezentacje mogli wnosić skargi do Rady bezpośrednio lub w drodze odwoławczej od procedury lokalnej. Art. 147 konwencji dawał prawo wniesienia skargi wprost do Rady Ligi Narodów, przy czym w tym trybie mogły być także zaskarżane wyroki sądowe oraz ustawy. Możliwość skorzystania z ochrony Rady Ligi – ale dopiero po wykorzystaniu procedury lokalnej – dawały artykuły 149–157 oraz art. 585 konwencji.

Zgodnie z art. 149 uprawnionymi do składania skarg były „osoby należące do mniejszości” oraz zgodnie z poglądami prezydenta Komisji Mieszanej – osoby prawne w postaci Związku Polaków w Niemczech

(ZPwN) – Dzielnica I jako reprezentant mniejszości polskiej na Śląsku Opolskim, Deutsch-Oberschlesier Volksbund für Polnisch-Schlesien zur Wahrung der Minderheitenrechte e.V. jako przedstawiciel mniejszości niemieckiej z polskiej części byłego terenu plebiscytowego (Volksbund) oraz Żydowski Związek Gmin Wyznaniowych dla Prowincji Górnego Śląska (Połomski 1965: 18, 30, 47).

2. Przesłanki i zasady polskiej akcji neutralizacyjnej

Na stosunek II Rzeczypospolitej do procedury petycyjnej w istotnym stopniu wpłynęły działania podjęte już w roku 1920 przez mniejszość niemiecką zamieszkałą w Polsce. Opierając się na przepisach traktatu mniejszościowego, a potem konwencji górnośląskiej, zaczęła ona szukać opieki w organach międzynarodowych. Kroki te władze polskie traktowały nie jako wyraz rzeczywistych utrudnień w rozwoju narodowym ze strony państwa osiedlenia, lecz jeden z instrumentów służących realizacji rewizjonistycznej polityki rządu niemieckiego.

Kontrakcja polska, poza aktywnym udziałem w pracach Ligi, przeciwdziałaniem rozbudowie procedury, tworzeniem wspólnego frontu państw mniejszościowych, oddziaływaniem administracyjnym na petycjonariuszy, korzystała z atutu, jakim była możliwość składania petycji przez mniejszość polską w Niemczech. Władze polskie stały na stanowisku, że „ze względu na wielką liczbę skarg niemieckich, którymi zasypywany jest Sekretariat Ligi, wystosowanie skarg przez Polaków – obywateli niemieckich – posiada duże znaczenie dla Państwa Polskiego jako środek przeciwdziałający planowej propagandzie niemieckiej”¹. Ewentualne petycje Polaków żyjących w Niemczech mogły więc w swym założeniu służyć nie tylko obronie interesów mniejszości polskiej, ale również „tworzyć nieprzychylną dla Niemiec opinię mogącą wpłynąć na zmianę postępowania Niemców [w Polsce – przyp. H.Ch.]”².

Na podstawie powyższych przesłanek Ministerstwo Spraw Zagranicznych i polski ruch narodowy w Niemczech, ze Związkiem Polaków w Niemczech na czele, wypracowały w latach dwudziestych XX w. generalne zasady współdziałania zmierzające z jednej strony do aktywnej neutralizacji niemieckiej polityki petycyjnej, z drugiej zaś do mak-

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 10482, k. 251.

² Tamże.

symalnej obrony praw narodowych ludności polskiej w Rzeszy. Priorytetowe znaczenie nadano zażaleniom do Rady Ligi, które zostały bezwzględnie podporządkowane interesom państwa polskiego.

Przy przygotowywaniu petycji przez polski ruch narodowy w Niemczech do Rady Ligi Narodów starano się przestrzegać następujących zasad:

1. bezpośredni nadzór należy do MSZ;
2. treść petycji konsultowana jest z kierownictwem ZPwN, konsulem generalnym RP w Opolu (do roku 1930 w Bytomiu), przedstawicielem państwa przy Komisji Mieszanej, a niekiedy także z delegatem RP przy Lidze Narodów oraz Urzędem Wojewódzkim w Katowicach;
3. projekt skargi przygotowuje przedstawiciel Poselstwa RP w Berlinie lub konsul generalny w Opolu, natomiast zebranie materiałów dowodowych leży w gestii ruchu polskiego w Niemczech i jego ogniów;
4. w petycjach preferuje się: szersze podłoże polityczne cieszące się zainteresowaniem wpływowych kół Ligi (sprawy bezpieczeństwa, ograniczenia praw, szkolnictwo), niekorzystne położenie i trudną egzystencję mniejszości w całych Niemczech bez względu na to, czy dany teren objęty jest konwencją genewską czy też nie;
5. bezwzględnie i w każdym przypadku rozważa się, „czy dyskusja nad skargą nie stanie się punktem wyjścia do krytyki ustalonej na podstawie plebiscytu granicy”³;
6. skargi wnoszone przez ZPwN nie mogą zawierać żądań, których nie mógłby spełnić rząd polski w przypadku podobnych wniosków mniejszości niemieckiej;
7. termin złożenia petycji ustalany jest przez przedstawicieli MSZ i ruchu polskiego w Niemczech, przy czym dąży się do neutralizacji niemieckich tez mniejszościowych przez wcześniejsze, wyprzedzające, skargi ze Śląska Opolskiego dla osiągnięcia celów zasadniczych oraz wzmocnienia wagi skarg ZPwN;
8. rząd polski zobowiązuje się nie tylko udzielić wsparcia merytorycznego i finansowego, ale także w miarę możliwości eliminować przyczyny skarg niemieckich, a w przypadku ich wystosowania usuwać ich podłoże (Chałupczak 1992: 192).

Skargi ruchu polskiego w Niemczech w procedurze lokalnej, a więc do Urzędu do spraw Mniejszości w Opolu i Komisji Mieszanej, przygotowywane były również przy uwzględnieniu powyższych gene-

³ AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), sygn. 1001, k. 1.

ralnych zasad. Odpowiedzialność polityczna za wykorzystywanie tej procedury leżała w rękach konsula generalnego w Opolu oraz kierownika Dzielnicy I Związku Polaków. Petycje o treści zasadniczej, ich konspekty oraz ostateczną wersję przygotowywał kierownik konsulatu, zaś materiał dowodowy dostarczał ruch polski. Skargi konsultowane były dość często z Urzędem Śląskim oraz przedstawicielem RP przy Komisji Mieszanej.

3. Wybrane działania neutralizacyjne

W roku 1920 mniejszość niemiecka zamieszkująca Rzeczpospolitą zdecydowała się po raz pierwszy – poddając pod osąd międzynarodowy realizację przez Polskę niektórych postanowień traktatu mniejszościowego – skorzystać z opieki Rady Ligi Narodów. Skargę typowo mniejszościową złożyli E. Naumann i K. Graebe 10 czerwca 1920 r., a dotyczyła ona ogólnego położenia ludności niemieckiej w Polsce. W tym samym roku i w następnych wpłynęło jeszcze kilka innych skarg tej mniejszości. Jako pierwsza przedmiotem dyskusji na sesji Rady stała się petycja z 12 listopada 1921 r. dotycząca zagadnień kolonistów, interpretacji artykułu 4 traktatu mniejszościowego, nadzoru nad stowarzyszeniami, dyskryminacji przy realizacji reformy rolnej. Zajął się nią Rada na 17. sesji 28 listopada 1922 r. Ze względu na różnicę poglądów trafiła ona do Trybunału Sprawiedliwości w Hadze i ostatecznie zakończyła się porażką Rzeczypospolitej (Chrzanowski 1930: 26).

Rząd polski, dla przeciwstawienia się oskarżeniom mniejszości niemieckiej, w 1922 r. zdecydował się skorzystać z podobnych instrumentów. Pretekstu dostarczyły akty terroru wobec Polaków w Niemczech oraz powszechne apele polskiej opinii publicznej o udzielenie pomocy rodakom tam mieszkającym. W tym stanie rzeczy MSZ podjęło decyzję – już wcześniej rozważaną – przygotowania i skierowania do Rady Ligi Narodów odpowiedniej noty rządu polskiego. Według jej inicjatora, którym był K. Olszowski, miała ona nie tylko wpłynąć dodatnio na położenie Polaków na Śląsku Opolskim, ale również w pewnym stopniu zneutralizować skargi mniejszości niemieckiej.

Zawarte w nocie polskiej, przekazanej 1 września 1922 r. przez delegata RP S. Askenazego, zarzuty zostały zdecydowanie odrzucone przez rząd niemiecki. Stanowisko rządu niemieckiego było o tyle uzasadnione, że Rzesza nie była sygnatariuszem traktatów mniejszościowych oraz członkiem Ligi Narodów. Obronę przed zarzutami polskimi

ułatwiła mu też cała seria błędów formalnych popełnionych przy konstruowaniu noty. Wpłynęła ona jednak w pewnym stopniu na ograniczenie aktów terroru, przy czym zaznaczył się tu też wpływ zażaleń wniesionych przez Dzielnicę I Związku Polaków do prezydenta Komisji Mieszanej (Masnyk 1988: 21)⁴.

Pierwsza, nieudana, próba z notą rządu polskiego do Rady Ligi zahamowała na dłuższy czas działania Rzeczypospolitej na tej płaszczyźnie. Wyraźne zaktywizowanie zabiegów MSZ w kierunku włączania ruchu polskiego w Niemczech do zwalczania niemieckiej akcji petycyjnej nastąpiło dopiero w trakcie przygotowań do wejścia Rzeszy do Ligi Narodów. Powszechnie oczekiwano wtedy, że fakt ten wniesie nową jakość do stanu zagadnień mniejszościowych. Procedura mniejszościowa pozwalała Rzeszy – już jako członkowi Rady – na skorzystanie z możliwości wniesienia skargi swych rodaków z państw objętych traktatami mniejszościowymi na sesję Rady bądź w razie sporu – przed Trybunał Sprawiedliwości w Hadze. Minister spraw zagranicznych Republiki Weimarskiej G. Stresemann zyskiwał tym samym nowe możliwości realizacji swej polityki mniejszościowej, zmierzającej m.in. do przyznania grupom narodowościowym pozycji podmiotu prawa międzynarodowego, dopuszczenia wnoszącego petycję do dyskusji na forum Rady (Korowicz 1938: 46; Rogowski 1977: 19).

W odpowiedzi na działania Niemiec, poza zabiegami o miejsce w Radzie, pomajowy rząd polski ponownie zainteresował się możliwością skorzystania z pomocy polskiego ruchu narodowego, którego działania „z czystej ideologii mniejszościowej wysnute, a polską rację stanu również w pewnej mierze uwzględniające” mogły odegrać istotną rolę⁵. Nieprzypadkowo ofensywę petycyjną ruch polski w Niemczech podjął w roku 1928, kiedy to, począwszy od 50. sesji Rady, rozpoczęły się wielomiesięczne debaty mniejszościowe. Jako pierwsze na forum Rady Ligi – wraz z dziewięcioma skargami mniejszości niemieckiej w Polsce – znalazły się petycje ZPwN dotyczące aktów terroru wobec ludności polskiej. W dwu skargach z 2 i 3 kwietnia 1928 r., wniesionych na podstawie art. 147 konwencji genewskiej, Dzielnica I zwracała uwagę na „uciążliwe i nieznośne położenie mniejszości polskiej żyjącej w prowincji górnośląskiej” oraz wskazywała na terror fizyczny tak przeciwko członkom mniejszości, jak i organizacjom mniejszościowym⁶.

⁴ AAN, Ambasada RP w Berlinie (AB), sygn. 1600, k. 54.

⁵ AAN, AB, sygn. 3261, k. 91.

⁶ AAN, AB, sygn. 1600, k. 327.

Rada Ligi na sesji wrześniowej przyjęła do wiadomości wyjaśnienia rządu niemieckiego co do ukarania winnych pobicia. Wyraziła jednocześnie nadzieję, że winni podniesionych w skargach aktów przemocy zostaną odpowiednio ukarani⁷.

Niemiecka akcja petycyjna nabrała nowego charakteru i tempa w 1929 r. Miała ona m.in. – poprzez eskalację zażaleń – stworzyć nieprzychylną atmosferę wokół zabiegów Polski o ponowny wybór na członka Rady Ligi (Moykowski 1929: 93). Dla wzmocnienia pozycji Polski ZPwN wniósł wtedy osiem petycji. Zawierały one bądź opis charakterystycznych incydentów lub zarzuty natury zasadniczej. Na 56. i 57. sesji Rady – poza sześcioma petycjami z województwa śląskiego – znalazły się dwie skargi ZPwN. Po dyskusjach nad nimi Rada przyjęła do wiadomości wyjaśnienia rządu niemieckiego (Chrzanowski 1929: 325–326).

Na początku lat trzydziestych XX w. kwestie mniejszościowe zaczęły powoli tracić na znaczeniu. Odbiło się to pośrednio na polsko-niemieckiej rywalizacji petycyjnej. W debatach mniejszościowych na forum Ligi dało się wtedy zauważyć merytoryczną stagnację i „wypalanie się ogólnych dyskusji mniejszościowych” (Sierpowski 1984: 67). Przesądzały o tym m.in.: konsolidacja państw objętych zobowiązaniami mniejszościowymi, brak zainteresowania tymi dyskusjami ze strony państw wolnych od zobowiązań, przemiany polityczne w Niemczech związane z kryzysem gospodarczym, śmierć G. Stresemanna, przeniesienie punktu ciężkości w debatach międzynarodowych na problematykę rozbrojeniową⁸.

Defensywny charakter petycji polskich z Niemiec wyraźnie uwidocznił się w latach 1931–1932 w czasie debat nad dwoma petycjami mniejszości niemieckiej w Polsce: K. Graebego zarzucającego Rzeczpospolitą pogwałcenie praw szkolnych na terenie województwa poznańskiego i pomorskiego oraz A. Utty obejmującej tę samą problematykę, ale na terenie byłej Kongresówki. MSZ, obawiając się, że mogą stać się one pretekstem do zasadniczej i kompleksowej oceny realizacji

⁷ Dla zneutralizowania wymowy skargi Volksbund, prawie w przeddzień posiedzenia Rady, wniósł petycję w sprawie terroru wobec członków mniejszości niemieckiej w województwie śląskim. Wobec dużej liczby zarzutów (70 przypadków z lat 1922–1928) sprawa ta została odłożona do następnej sesji w celu umożliwienia rządowi polskiemu ustosunkowania się do niej. Łącznie w roku 1928 z objętego konwencją genewską Górnego Śląska wpłynęło 28 skarg, z tego 20 niemieckich i 8 polskich (zob. Mańnyk 1988: 19 i nn.).

⁸ „Sprawy Narodowościowe” 1932, nr 6, s. 748–755.

praw mniejszościowych w Rzeczypospolitej, zaleciło przygotowanie ze Śląska Opolskiego maksymalnej liczby skarg tak zasadniczych, jak i uzupełniających. W konsekwencji na przełomie 1931 i 1932 r. ZPwN złożył cztery skargi, które poza neutralizacją petycji mniejszości narodowych z Polski miały wzmocnić tezę o istnieniu dwóch typów mniejszości: chronionej i niechronionej⁹.

Sprawy poruszone w skargach Dzielnicy I Związku Polaków znalazły się na porządku dziennym Rady 13 października 1932 r. Rada – zgodnie z wnioskami sprawozdawcy, który zalecił odesłanie skargi do procedury lokalnej – odmówiła zajęcia się zarzutami ruchu polskiego. Według oceny MSZ sukces strony polskiej po tych debatach sprawdzał się do tego, że reprezentant Rzeszy zajął stanowisko odpowiadające tezom polskim, a mianowicie, że podstawą harmonijnej współpracy różnych grup narodowościowych winno być aktywne i lojalne uczestnictwo w życiu społeczno-politycznym kraju osiedlenia¹⁰.

Po raz ostatni Rada omawiała petycje polskie na sesjach 29 września i 12 października 1933 r. Wysłuchiwała raportu sprawozdawcy, który streszczając petycje i uwagi rządu niemieckiego, wyraził nadzieję, że atmosfera polityczna uspokoi się do tego stopnia, że stosunki między większością i mniejszością na niemieckim Górnym Śląsku będą się mogły oprzeć na wzajemnym zaufaniu, odpowiadając duchowi i postanowieniom konwencji genewskiej. Rada Ligi przyjęła raporty przedstawione przez sprawozdawcę¹¹.

4. Uwagi końcowe

Po podpisaniu polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 r., zgodnie z zaleceniami MSZ, polski ruch narodowy w Niemczech rezygnował z dochodzenia swych praw na forum Rady. Problem ten zamknęło wyjście Niemiec z Ligi Narodów i zawieszenie przez Polskę wykonywania postanowień małego traktatu wersalskiego.

Według statystyki opracowanej przez H. Truharta, obejmującej okres od roku 1920 do stycznia 1931, skargi w Radzie Ligi złożyło 19 mniejszości narodowych z 13 państw europejskich. Łącznie wpłynęło

⁹ AAN, AB, sygn. 150, k. 3–9.

¹⁰ AAN, AB, sygn. 1601, k. 208–214. Zob. również: AAN, AB, sygn. 150, k. 3–9.

¹¹ „Sprawy Narodowościowe” 1933 nr 5, s. 586–588.

wtedy 525 petycji, z tego z Polski – 155, Grecji – 66, Rumunii – 63, Czechosłowacji – 60, Jugosławii – 53. Najwięcej skarg złożyły mniejszości: niemieckie – 104, ukraińskie – 63, węgierskie – 49, bułgarskie – 65, albańskie – 36, polskie i greckie – po 30 (Truhart 1931: 161–166).

Według ustaleń autora tych rozważań w latach 1922–1937, a więc okresie obowiązywania polsko-niemieckiej konwencji górnośląskiej, mniejszość polska w Niemczech wniosła do Rady Ligi łącznie 28 skarg, w tym niektóre traktowane jako uzupełnienia. Na porządku dziennym Rady znalazło się ostatecznie 12 z nich, w tym 4 jako uzupełniające (Chałupczak 1992: 212).

Bibliografia

- Chałupczak H., 1992, *II Rzeczpospolita a mniejszość polska w Niemczech*, Poznań.
- Chrzanowski F., 1929, *Sprawy polsko-niemieckie na wrześniowej sesji Rady Ligi Narodów*, „Strażnica Zachodnia”, nr 3.
- Chrzanowski F., 1930, *Niemieckie skargi mniejszościowe na Polskę przed Radą Ligi Narodów w latach 1920–1930*, „Strażnica Zachodnia”, nr 1.
- Korowicz M.S., 1938, *Górnośląska ochrona mniejszości 1922–1937 na tle stosunków narodowościowych*, Katowice.
- Kutrzeba S., 1925, *Mniejszości w najnowszym prawie międzynarodowym*, Lwów.
- Masnyk M., 1988, *Prasa polska w województwie śląskim wobec ruchu polskiego na Śląsku Opolskim (1922–1933)*, Opole.
- Michowicz W., 1960, *Polska wobec traktatu i procedury mniejszościowej w latach 1920–1934*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, Łódź.
- Moykowski A., 1929, *Porażka niemieckiej polityki mniejszościowej w Madrycie*, „Strażnica Zachodnia”, nr 1–2.
- Połomski F., 1965, *Niemiecki Urząd do spraw Mniejszości 1922–1937*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Rogowski S., 1977, *Komisja Mieszana dla Górnego Śląska 1922–1937*, Opole.
- Sierpowski S., 1984, *Polityka mniejszościowa Niemiec w Lidze Narodów [w:] Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945*, red. A. Czubiński, Poznań.
- Sworakowski W., 1935, *Międzynarodowe zobowiązania Polski. Komentarz do artykułu 12 Małego Traktatu Wersalskiego*, Warszawa.
- Truhart H., 1931, *Voelkerbund und Minderheitenpetitionen. Ein Beitrag zum Studium des Nationalitaetenproblems*, Wien – Leipzig.
- Zaleski W.J., 1932, *Międzynarodowa ochrona mniejszości*, Warszawa.